

Türkiye’de Kadınların İşgücü Piyasasındaki Yerlerine Makroekonomik ve Sosyokültürel Çerçveden Bir Bakış¹

Prof.Dr. Gülay Toksöz

Kalkınma denilince uzun yıllar boyunca akla ilk gelen ekonomik büyüme, sanayileşme, dış ticaretin büyümesi, kişi başına milli gelir artışı olmuştur. Ancak kalkınmayı makro düzeydeki ekonomik politikalar üzerinden, sanayileşmeyle bağlantılı tanımlayan kalkınma çalışmaları büyük ölçüde başarısız kalmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme sağlansa bile insan unsuru göz ardı edildiği için yoksulluk, işsizlik, gelir dağılımı adaletsizliği gibi sorunlar çözülememiştir. Özellikle kadınların kalkınmanın getirdiği nimetlerden yararlanamadığı ve yoksulluktan, işsizlikten çok daha olumsuz etkilendiği açığa çıkmıştır.

Geleneksel kalkınma anlayışında kadınlar hane içindeki cinsiyet temelli işbölümü çerçevesinde doğuran, bakan, büyüten ve piyasaya katılmadıkları için üretici kabul edilmeyen kişilerdir. Ekonomik gelişmeyle hane refahı arttıkça kadınların durumlarının da iyileşeceği varsayılır. Ancak hane refahının artmasıyla kadınların durumlarının iyileşmesi arasında her zaman doğrudan bir ilişki yoktur. Kadın ekonomik açıdan erkeğe bağımlı olduğu süreçte kaynakların paylaşımı konusunda ciddi gerilimler yaşanabilmekte, kadınlar ve kız çocukları hane gelirinden çok daha sınırlı yararlanabilmektedir. Kadınların hane içindeki yeniden üretici faaliyetler yani çocuk, yaşlı ve hasta bakımı ile günlük ev işleri için harcadığı emeğin karşılığı yoktur. Bu emek görülmez, yapılan iş takdir edilmezken, ev içi yükümlülükler kadınların gelir getirici faaliyetlere katılımını sınırlar. Patriarkanın (ataerkilliğin) maddi temelini, kadının emeğini değersizleştiren bu işbölümü ve bu işbölümünün doğal, ezeli ve ebedi olduğuna dair ideolojiler oluşturur. Kadının hane içindeki karşılıksız emeği başta koca/baba olmak üzere ailenin tüm üyeleri açısından yarar sağlamakla kalmaz, aynı zamanda kapitalist ekonomi açısından da yarar sağlar. Günlük hanenin muhafazasına yönelik işler: pişirme, temizlik, alışveriş, çocuklara bakmak vb. işgücü maliyetini düşürür, karların büyümesine yol açarak birikim sürecini hızlandırır. Ödenmeyen emeğin yokluğunda çalışanın ve ailesinin aynı

¹ Bu metin, yazarın “Kalkınmada Kadın Emeği” (Varlık Yayınları, Ankara, 2012) başlıklı kitabından yapılmış kısa bir özettir. Türk-İş ve SPAUM’un ortak yayını olan Sendikacılık Akademisi, DersNotları 2 (2013) başlıklı kitapta yer almıştır.

yaşam standardını yakalayabilmesi için daha yüksek gerçek ücret gerekeceği ve bunun ücret-kar oranlarını etkileyeceği açıktır.

Kadınlar işgücü piyasasına kaldıklarında ise bu piyasanın kuralları, kadınları yeniden üretici faaliyetleri nedeniyle dezavantajlı konuma sokacak şekilde işler. Kadınların bakım yükümlülükleri nedeniyle işgücü piyasasına kesintili veya kısmi zamanlı katılımı, kadına verilen düşük nitelikli işlerin ve ödenen düşük ücretin gerekçesi yapılır. Cinsiyete dayalı işbölümü sonucu kadınların daha düşük ücretli işleri yapması erkeklerin kadınlar üzerindeki maddi avantajını pekiştirir, kadınların evle ilgili sorumlulukları ise onların işgücü piyasasındaki aşağı konumlarını güçlendirir. Kadınlara düşük ücret, daha az hak ve daha az ilerleme fırsatları patriarkal sistemin maddi temelini korur. Kadınların işgücü piyasası içindeki zayıf konumu onların aile içindeki tabi konumlarını pekiştirir. Kadınların erkekler gibi gelir getirici çalışma biçimlerine erişim imkanından yoksun olması, kadınların iyi ücretli işlerden uzak tutulması, onların aile içindeki şiddete dayalı ilişkilerden kaçmalarını zorlaştırır. Kadının işgücünü piyasasındaki ikincil konumu üzerinden kapitalizm ve patriarka arasında uzlaşma sağlanır. Dolayısıyla insan odaklı bir kalkınma anlayışı içinde kadınların başta eğitim ve düzgün işlerde istihdam olmak üzere temel insan haklarına erkeklerle eşit şekilde erişimi esastır. Bunun için özellikle çocuk, yaşlı ve hasta bakım işlerinin hane içinde ve toplum düzeyinde paylaşılmasını sağlamak üzere kamusal düzenlemeler yapılması, kamusal hizmet sunulması ve istihdamda kadınları destekleyici politikalar oluşturulması ön plana çıkar.

Kalkınma Sürecinde Kadın Emeği

Bu tespitlerin ışığında ekonomik büyümenin temel eksenini oluşturan sanayileşme sürecinde kadınların istihdamdaki yerlerine baktığımızda ülkeler arasında büyük farklar olduğunu görürüz. Gelişmekte olan ülkelerde farklı sanayileşme patikaları izlenmiş, bunun kadın işgücü açısından farklı sonuçları olmuştur. Bir ülkede kadınların işgücüne katılım oranları ve istihdamdaki yerleri, işgücü arz ve talebini belirleyen makro-ekonomik faktörlerin ve sosyo-kültürel yapıların karmaşık bir bileşimidir. Sosyo-kültürel faktörler yani ailede, toplumda ve devlette egemen olan patriarkal yapılar, zihniyetler ve pratikler kadınların eğitim ve istihdama erişimini engelleyerek kadın işgücü arzının sınırlı kalmasında etkili olabilir. Kadın işgücüne yönelik talebi karşılayacak işgücü arzının ortaya çıkması ve kadınların istihdam koşulları, o ülkedeki patriarkal sistemin işleyişiyle ve kapitalist kalkınma modelinin

içinde bulunulan aşamasıyla yakından bağlantılıdır. Kapitalizm ve ataerkillik arasındaki farklı eklemlenme biçimleri, istihdama farklı katılım örüntüleri ortaya çıkarmaktadır.

Sanayileşmeye odaklanan kalkınma stratejilerinin ilk döneminde ithal ikameci sanayileşme süreci, ikinci döneminde ihracata yönelik sanayileşme süreci yaşanmıştır. İthal ikameci sanayileşme döneminde dünyanın çeşitli bölgelerinde kadın işgücüne genel olarak ihtiyaç duyulmamış, 20. yüzyılın son çeyreğinde, gelişmekte olan ülkelerde özellikle Güneydoğu Asya ülkelerinde ihraç yönelimli sanayileşme ve büyüme stratejilerine geçişle birlikte kadın işgücüne olan talep artmıştır. Uluslararası piyasalarda rekabet edebilmek için maliyetleri aşağı çekmek durumunda olan firmalar açısından, emek yoğun malların üretiminde kadınlar ucuz işgücü kaynağı olarak elzemdir.

İhracat Yönelimli Sanayileşme ve Kadın Emeği

İhracat yönelimli sanayileşmeye dayanan büyüme modeli kalkınmakta olan dünyanın değişik bölge ve ülkelerinde farklı yörüngeler izlemiştir. Kadın işgücüne talep büyük farklılık gösterdiği için kadınların işgücüne ve istihdama katılım oranları en yüksek Asya'da ve en düşük Latin Amerika'da olmak üzere farklı hızlarda artmıştır (UN 1999:27, Joeques 1999). Güneydoğu Asya ülkeleri ihracat yönelimli kalkınmanın en başarılı örnekleri olarak addedilmekte ve bölgenin büyümesinin belirleyicileri üzerine geniş bir tartışma bulunmaktadır. Farklı yaklaşımlar ekonomik açıklık, kolaylaştırıcı devlet kurumlarının aktif rolü, teknik ilerleme, insan sermayesine yatırım, gelir dağılımı eşitliği gibi çeşitli faktörlere vurgu yapmakla birlikte yabancı teknolojiye erişimde ihracatın oynadığı pozitif role ilişkin görüş birliği mevcuttur. Seguino (2000:51), bu yaklaşımların büyümenin toplumsal cinsiyet boyutunu ve ihracat sanayilerinde istihdam edilen kadın işçilerin düşük ücret düzeylerinin bu süreçteki rolünü göz ardı ettiğini belirtir. Bu ülkeleri rekabetçi yapan, ihracat satışlarını artıran, modern teknolojiler için gerekli dövizin teminine katkı sunan, kadınların düşük ücret düzeyleridir. İhracata yönelik sanayileşmeye geçiş, 1960'lardan başlayarak ucuz işgücü kaynağı olan kadın işgücüne talebi artırmıştır. Ancak hızlı büyümenin ucuz kadın emeğine dayandığı bu ülkelerde kadınların pazarlık gücü devlet tarafından korunan patriarkal toplumsal cinsiyet normlarıyla sınırlanmıştır. Doğu Asya ülkelerinde kapitalizm ve patriarka arasındaki eklemlenme, kadınların erkeklere kıyasla düşük ücretlere mahkum edilmesi üzerinden sağlanmıştır.

Karshenas ve Moghadam'ın (2001) kadınların işgücüne ve istihdama katılımı itibariyle Ortadoğu ve kuzey Afrika bölgesini (OKA) doğu ve güneydoğu Asya bölgesiyle karşılaştıran çalışması, 1960-70'lerde piyasa ekonomisine geçiş sürecinde OKA ülkelerinin petrol gelirleriyle desteklenen kişi başına görece yüksek milli gelirinin ve ücret düzeylerinin rolüne dikkat çekmektedir. Geçiş döneminde tarımdışı sektörlerde kişi başına milli gelirin görece yüksek olduğu ülkelerde geleneksel kültürün kısıtlayıcı öğelerinin öne çıktığını, buna karşılık kişi başına milli gelirin düşük olduğu ve erkeğin tek kazanan olarak ailenin geçimini sağlayamadığı toplumlarda kadınların işgücüne katılımına imkan tanıyan yeni kültürel normların ortaya çıktığını belirtmektedirler. OKA ülkelerinde görece yüksek gelir düzeyi erkeklerin çalışıp kadınların gelir getirici çalışma dışında kaldığı patriarkal aile yapılarının muhafazasında ve dolayısıyla kadınların işgücüne katılım oranlarının çok düşük kalmasında etkili olmuştur. Ancak petrol gelirlerinden kısmen ya da tamamen yoksun olan Fas ve Tunus gibi ülkeler bunun istisnası olup ihracat yönelimli sanayileşme kadınların imalatındaki oranının artışına yol açmıştır. Bu ekonomik bağlamda Moghadam (2001) OKA ülkelerinde erkeğin aileyi geçindirdiği, kadınların ev ve bakım işlerinden sorumlu ve erkeğe ekonomik açıdan bağımlı olduğu bir 'patriarkal toplumsal cinsiyet' sözleşmesinden söz eder. Bu patriarkal toplumsal cinsiyet sözleşmesi işgücü piyasasına giren kadınlar için hangi işlerin ve mesleklerin uygun olduğunu da belirlemektedir. Bu sözleşme yasalar, özellikle aile yasaları aracılığıyla sistemli hale getirilmektedir. OKA bölgesinde patriarka ve kapitalizm arasındaki eklemlenme kadınların işgücüne katılmaktan alıkonması üzerinden sağlanmıştır.

Moghadam açıklamalarında sadece 'kültür'e yer veren yaklaşımları eleştirmekte ve kadınların istihdam örüntülerinin nasıl bölgedeki makroekonomik faktörler ve sınırlı sanayileşme tarafından biçimlendirildiğini göstermektedir. OKA ülkelerinde ekonomik kalkınma ve kadın istihdamına ilişkin karşılaştırmalı bir diğer analizinde Türkiye'yi bölgenin en çok sanayileşmiş ülkesi olarak değerlendirirse de, kadınların tarım dışındaki düşük istihdamını yine sınırlı sanayileşme bağlamında ele almaktadır (Moghadam 2003).

Türkiye'de Kalkınma Sürecinde Kadın Emeği

Türkiye petrol kaynaklarına sahip olmamakla birlikte kadınların işgücüne katılımı ve istihdam örüntüleri OKA bölgesindeki diğer ülkelerle benzeşmektedir. 1960-70'lerdeki ithal ikameci sanayileşme döneminden sonra Türkiye 1980'lerde ihracata yönelik sanayileşme stratejisini benimsemiş ancak bu büyüme süreci kadınların istihdamında kayda değer bir artışa

yol açmamıştır. Türkiye'nin OKA ülkelerinden önemli bir farkı, 1923'de Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte Türkiye'nin Batılılaşma sürecinin bir parçası olarak benimsediği toplumsal cinsiyet eşitliğini gözeten yasalar ve düzenlemelerdir. Ayrıca AB ile üyelik görüşmelerinin başlaması, Türkiye'nin mevzuatının ve kurumsal yapısının AB müktesebatına uyumlu hale getirilmesi çalışmalarını başlatmıştır. Ancak yasalarda toplumsal cinsiyet eşitliğinin gözetilmesi kendiliğinden işgücü piyasalarında ve istihdamda eşitliği getirmemektedir. Eşitliğin gerçekleşmesi ekonomik ve sosyal kalkınma için seçilen yollara ve refah rejiminin tipine, yani dünya piyasalarına yüksek katma değerli ürünlerin üretilmesi, istihdam artışının toplumsal bir hedef olarak benimsenmesi ve düzgün işlerin hem erkekler hem kadınlar için erişilebilir olması üzerinden dahil olmayı öngören büyüme stratejisinin seçilmesine ve kamusal bakım hizmetleri altyapısının sağlanmasına bağlıdır.

Türkiye'de uygulanan makroekonomik politikaların istihdam üzerindeki etkilerine tarihsel açıdan bakıldığında, 1950'lerden itibaren kapitalist piyasa ilişkilerinin ve mekanizasyonun tarıma girmesiyle geçimlik üretimin dönüşüme uğradığı ve işgücüne duyulan ihtiyacın azaldığı görülür. Bu durum kadın emeğinin durumunu da etkilemiştir. Kadın emeğinin kullanım yoğunluğu toprakta mülkiyet yapılarına, tarımda mekanizasyonunun derecesine, üretilen ürünün niteliğine ve üretim sürecinde emeğe duyulan ihtiyaca bağlı olarak değişmektedir (Kandiyoti 1997a). Özellikle tahıl üretiminin yapıldığı bölgelerde yaygınlaşan makine kullanımı işgücü fazlasını açığa çıkarmış ve tarımsal üretim aracılığıyla geçim imkanları azalan kitlelerin kırdan kente göçü hızlanmıştır. Hane temelli patriarkanın gücüne bağlı olarak kentte erkekler aileyi geçindirmekten esas sorumlu görülmüş, kadınlardan evde kalması ve ev işi ile bakım hizmetlerini yerine getirmesi beklenmiştir. Türkiye'de 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kadınların işgücüne katılım oranlarının düşmesi, tarımsal üretim sürecinin dışında kalmalarına bağlıdır. Buna karşılık imalat sanayi açısından girdi niteliği taşıyan pamuk, tütün, çay, şekerpancarı gibi emek yoğun ticari ürünlerin üretiminde kadın işgücü küçük ölçekli çiftçi hanelerinde ücretsiz aile işçisi veya topraksız hanelerde ücretli tarım işçisi konumunda en ucuz girdi olarak çalışmaya devam etmiştir. Ancak son yıllarda uluslararası finans örgütlerinin empoze ettiği tarımsal politikaların tarımsal üretim ve istihdamı hızla azaltmasıyla, kadın emeği erkek emeğinden daha hızlı bir şekilde üretim dışında kalmaktadır.

Tarımda açığa çıkan kadın emeğinin tarım dışı ekonomik faaliyetlerde istihdamı ise çok sınırlı düzeyde gerçekleşmiştir. İthal ikameci sanayileşme döneminde kadınların sanayide

istihdamı dokuma, tütün, gıda gibi belirli işkollarında olmuş, kadınların toplam sanayi istihdamındaki payı beşte biri hiç geçmemiştir. Bu dönemde iç talebi desteklemek üzere ücret ve maaşların görece yüksek tutularak satın alma gücünün artırılmasına çalışılması, hane reisi olan erkeğe aileyi tek başına geçindirme imkanı vererek patriarkal aile yapısının muhafazasında etkili olmuştur.

İhracata Dayalı Sanayileşmede Kadın İşgücüne Talep

İzleyen dönemde ihracata dayalı sanayileşmeye geçiş kadınların geleneksel işkolları dışında istihdam edilmeleri ve istihdamdaki paylarının artışı doğrultusunda kayda değer bir etki yaratmamıştır. Bunun çeşitli nedenleri vardır. İşgücü piyasasının dışında kalan kadınların işgücüne girebilmesi için yeni yatırımların yapılması ve kadın işgücüne talep olması gerekir. Ancak Türkiye’de 1980 sonrası uygulanan yapısal uyum programlarının ve ihracata dayalı sanayileşme modelinin ücretlerdeki gerilemeye rağmen istihdam artışı yaratma potansiyeli zayıf kalmıştır. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Burada öncelikle Türkiye’de üretken alana yapılan ve dolayısıyla istihdam yaratması beklenen yatırımların sınırlı oluşuna dikkat çekilebilir. Yapısal uyum programları kapsamında kamu ekonomisinin faaliyet alanları daraltılmış, özelleştirmeler aracılığıyla kamu işletmeleri özel sektöre devredilmiş, kamunun sabit sermaye yatırımları gerilemiştir. Kamunun sabit sermaye yatırımları gerilerken özel sektör yatırımlarının aynı ölçüde artmaması, Türkiye’de artan işgücü arzını karşılayacak işgücü talebinin yaratılamamasında etkilidir (Şenses 1990, 1996, Kepenek, Yentürk 2010). Aynı şekilde Türkiye’ye üretken alana yatırım yapmak üzere gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının da sınırlı kalması işgücü talebinin artmamasında etkilidir (Sak, Acar 2007, TEPAV 2007). Türkiye’de ihracata dayalı sanayinin büyük ölçüde ithalat girdilerine bağımlı olması, ara ve yatırım malları alanında yatırım yapılması yerine bu malların ithal edilmesi de istihdam yaratma kapasitesinin zayıf kalmasında etkilidir. Bütün bunların sonucunda ithalata dayalı ve sermaye yoğun sanayileşme kendini “istihdam yaratmayan büyüme” olarak ortaya koymuştur (Bulutay 2009; Durmuş 2009; MAR 2009).

Öte yandan ihracata yönelik sanayilerin uluslararası pazarlarda rekabet etmek zorunda olması maliyetleri düşürmek için üretim sürecinde taşeron ve fason ilişkileri öne çıkarmıştır. Kayıtdışı çıkması kolay olmayan büyük işletmeler çözüm yolunu üretim sürecinin emek yoğun aşamalarını küçük işletmelere fason üretim yaptırmada bulmaktadır. Fason iş alabilmek için kendi aralarında yoğun rekabet yaşayan küçük işletmeler maliyetleri esas olarak işgücünün kayıtdışı istihdamı üzerinden düşürmektedir. Bu gelişmelere bağlı olarak istihdam

formel sektörden ziyade enformel sektörde ve enformel ekonomik faaliyetlerde artmaktadır. Ekonomik koşulların zorlamasıyla işgücü piyasasına giren vasıfsız kadınlar gerek sanayi gerek hizmet sektörlerinde kayıtdışı işler üzerinden istihdama katılmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin seçtiği ekonomik kalkınma modeli, yüksek katma değerli ürünlere yönelik yatırımları, düzgün işlerde istihdam artışını, kadınların güvenceli ve istikrarlı işler üzerinden işgücü piyasasına katılımını sağlayan bir model olmamıştır.

Türkiye'de düşük yatırım düzeyinin yanı sıra işgücü piyasasında durumu ağırlaştıran bir diğer faktör demografik yapı olup, kadın işgücüne talebin düşük kalmasında etkilidir. Doğurganlık hızındaki azalmaya bağlı olarak Türkiye'de nüfus artış hızı düşmektedir. Ancak yetişkin nüfusun hacmi nüfus projeksiyonlarına göre 2041'e kadar artacaktır (Hoşgör, Tansıt 2010: 69). Bunun anlamı giderek yükselen potansiyel bir işgücü arzı ve istihdamın sağlanamadığı koşullarda yüksek işsizlik oranlarına ulaşılması demektir. Türkiye'de şimdiye kadar çalışma çağındaki nüfusun ve işgücüne katılanların artış hızı istihdamın artış hızından daha yüksek olmuştur. Bu durumun henüz işsizlikte büyük artışlara yol açmaması özellikle çalışma çağındaki genç kız ve kadınların işgücü arzları üzerindeki patriarkal denetime bağlı olarak işgücü piyasası dışında kalmalarına bağlıdır.

Bu noktada, işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyete dayalı yapılanmanın, patriarkal zihniyetlerin ve üretim örgütlenmelerinin de kadın işgücüne talebi belirleyen bir unsur olduğunun altını çizmek gerekir. Hangi sektörlerin, hangi işlerin kadınlara uygun olduğuna dair patriarkal zihniyet yapısı, işverenlerin işe alım tutumlarını belirlemekte ve kadınlar açısından istihdam fırsatlarını sınırlamaktadır. Söz konusu patriarkal zihniyet yapısı kadınların da ne tür işler için işgücü arz edecekleri noktasında kişisel tercihlerini etkilemektedir. Anadolu kentlerinde sanayi bölgelerinde esas olarak erkeklerin çalıştığı işletmelerin bulunması, buraların adeta erkeklere özgü alanlar olarak algılanması sanayi bölgelerinin kadınlar için 'uygun' çalışma ortamları olarak görülmemesine neden olmaktadır. İşveren tercihlerinin erkek işgücünden yana olmasının sadece cinsiyetçi zihniyet ve tutumlara dayanmadığı, demografik yapıyla bağlantılı olarak geniş bir erkek işgücü arzının da bunda etkili olduğu belirtilmelidir. Her koşul altında ve her tür işte çalışmaya hazır genç bir erkek işgücü arzı nedeniyle de kadın işgücüne talep düşük kalmaktadır. İşverenler kadınların yeniden üretim faaliyetlerinin getirdiği başta hamilelik, doğum izni, çocuk bakımı gibi durumlarla ilgili maliyetleri üstlenmek istememektedir. Ayrıca uzun çalışma saatleri, vardiyalı

çalışma gibi koşullar kadınların yeniden üretim sorumluluklarıyla bağdaşmadığı ölçüde kadın istihdam etmekten kaçınılmaktadır.

İşgücü piyasasının katı yani işgücüne talebin yüksek ancak işgücü arzının sınırlı olduğu ülkelerde kadınların işgücü piyasalarına katılımı desteklenmektedir. Kamusal patriarkanın temsilcisi olan devletin tutumunda işverenlerin işgücü talebine ve kadınların mücadelesine bağlı olarak cinsiyet eşitliğine yönelik politikalar nedeniyle kırılmalar ortaya çıkmaktadır. Devletin bakım hizmetlerine yönelik kamusal politikalar geliştirdiği, işgücüne olan talebin ücretlerin yükselmesine yol açtığı koşullarda kadınları ev içinde tutan patriarkal yapıların çözüldüğü ve kadınların işgücü piyasasının asli unsurları haline geldiği gözlenmektedir (Walby 1996). Türkiye’de ise yukarıda belirtildiği gibi her koşul altında çalışmaya hazır geniş bir genç erkek kitlesinin varlığı ve işverenlerin işgücü talebinin esas olarak bu kaynak üzerinden sağlanması, işgücü piyasalarındaki cinsiyetçi zihniyet ve yapıların muhafazasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak Türkiye’de ihracata yönelik sanayileşmeyi temel alan kalkınma süreci yeterli düzeyde istihdam imkanı yaratmamış ve özellikle kadın istihdamı düşük düzeyde kalmıştır. Kadın işgücüne talebin fazla olmaması, sermayeyi patriarka karşısında bir meydan okumaya zorlamamış ve kadınların kamusal alanın büyük ölçüde dışında kalması, cinsiyete dayalı işbölümünün ve patriarkal aile yapısının muhafazası noktasında bir uzlaşma sağlanmıştır.

Kadın İşgücü Arzını Sınırlayan Faktörler

Kandiyoti’nin klasik patriarka örneği olarak verdiği Anadolu köylü hanesinde kocanın erkeklik iddiası kendisine bağımlı olanları, öncelikle eşini ve çocuklarını koruyup geçindirme yeteneğine bağlıdır. Erkekler baba ve koca olarak ailelerinin güvenliğinden, şerefinden ve itibarından sorumlu addedilir. Erkeğin şerefi kadınların davranışına bağlı olduğu için, kadının buna uygun davranması beklenir. Kırdan kente göçle birlikte kadınların hane dışında çalışmaya başlaması, kadının girebileceği ‘uygunsuz’ davranışlarla erkeğin otorite ve denetiminin aşınmasına yol açma potansiyeli taşır. (Özyeğin 2004:101-103). Bunun önünü almak için, kız çocuklarının ilkokuldan sonra eğitim-öğretim olanaklarından yoksun bırakılmasında ve çalışma hayatına girmekten alıkonmasında patriarkal zihniyet etkili olur. Dini temelde şekillenen mekansal ayrışmanın ve hemcinsler arası toplumsallaşmanın egemen olduğu muhafazakar ve geleneksel çevrelerde karma toplumsallaşmaya imkan tanıyan eğitim kurumları ve işyerleri kuşkuyla karşılanır. Çalışmaya izin verme durumundaki erkekler

kadınların erkeklerle aynı mekanlarda çalışmasını, cinsel taciz veya zinaya yol açabileceği endişesiyle olumsuz değerlendirir, erkeğin şerefini sarsabilecek bir risk durumu olarak görür (Kandiyoti 1997b, s.30-31). Kadının kendine ait bir gelir sahibi olmasını erkeğin hane içindeki otoritesini sarsan, onun kadın üzerindeki egemenliğini zayıflatan bir tehdit unsuru olarak görmesi ölçüsünde kadının çalışmasına izin vermez. Bu nedenle kadının dışarıda gelir getirici bir işte çalışması ancak kocanın bu görevini ifa edemediği zorunlu durumlarda kabul görür, sırf kadınlardan oluşan iş ortamlarında ya da evde çalışmayı onaylama eğilimi ağır basar.

Kuşkusuz bu tutum bölgelere göre, kırsal, kent ve metropol arasında farklılık gösterse de, kadının ev dışında gelir getirici çalışmaya katılımı genel olarak kendi bireysel kararının ötesinde ailenin erkek bireylerinin aldıkları kararlara bağlıdır. İstanbul'da 90'lı yıllarda işsiz kadınlarla yapılmış bir araştırmanın bulgularına göre işsiz kadınlar arasında ilköğretim mezunu olanların dörtte üçü çalışmak için kocasından izin alması gerektiğini düşünürken, eğitim düzeyinin artışıyla birlikte oran düşmekte ancak yüksek öğretim mezunlarında bile kadınların beşte biri izin almaları gerektiği görüşünü taşımaktadır. Kocanın izin vermemesi durumunda kadınların dörtte üçü onu ikna etmeyi deneyeceğini söylese de, ikna edememeleri durumunda kadınların üçte ikisi çalışmaktan vazgeçeceklerini belirtmektedir (Demirel vd. 1999, s.211-214). Dolayısıyla evliliğin ve aile içindeki işbölümünün işgücüne katılım bakımından çok belirleyici ve sınırlayıcı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. 1990'ların ortasında dört büyük ilde yapılan bir araştırma bir dönem çalışıp sonra işten ayrılan kadınların yarısının ailevi nedenlerle ayrıldığını, bu nedenler arasında ilk sırada evlenmenin geldiğini, onu hamile kalmanın ve çocuğu olmasının izlediğini göstermektedir (Eyüboğlu vd. 2000, s.42).

Kuşkusuz özel ve kamusal patriarkanın 20. yüzyıl boyunca kendi içinde çeşitli kırılmalara uğradığını, özellikle ait olunan toplumsal sınıf temelinde kadınlar açısından patriarka karşısında farklı güçlenme ve pazarlık olanaklarının doğduğunu belirtmek gerekir. Büyük kentlerde eğitim fırsatlarından yararlanan ve uzman mesleklerde çalışan orta ve üst sınıflardan kadınlar için evlilik, onların iş yaşamından ayrılmasına yol açmamaktadır. İcra ettikleri yüksek ücretli meslekler dayanılmaz evlilikleri sonlandırma şansını kendilerine sunmaktadır. Ancak alt sınıflardan kız çocukları ilköğretim veya ortaöğretimden sonra yüksek öğrenime geçme fırsatı bulamadığında evlilik ve ev kadınlığı kaçınılmaz kader olmaktadır. Kırsal kadınlar eğitim düzeyinden bağımsız olarak tarımsal üretime ücretsiz aile işçisi olarak katılırken, kentlerde düşük eğitimli kadınlar işgücü piyasasının dışında kalmaktadır. Erkeğin aileyi geçindirememesi gibi ekonomik zorunluluklara bağlı olarak gelir getirici işlerde

çalışmak durumunda kalırlarsa, bulabildikleri işler çoğunlukla imalat sanayiinin daha çok atölye tarzı küçük işletmelerinde veya hizmetler sektöründe düşük vasıflı, düşük ücretli kayıtdışı işler olmaktadır. Bu tür işlerin sunduğu gelir düzeyi kadınların hane içindeki egemenlik ilişkilerine karşı çıkmasına ve erkek otoritesini sorgulamasına izin vermemektedir.

Eğitim-İşgücü Arzı İlişkisi

Türkiye’de nüfusun belirgin bir özelliği eğitim ve vasıf düzeyinin düşüklüğüdür. Toplumsal sınıf, cinsiyet ve etnisite düzey düşüklüğünü belirleyen ve birbiriyle karşılıklı etkileşim içinde kadınların durumunu ağırlaştırır unsurlar olmaktadır. Toplumsal cinsiyet açısından bakılınca okullaşma oranları ve eğitim düzeyleri kadınlarda erkeklere göre daha düşüktür. Toplumsal sınıf ve yoksulluk açısından bakıldığında eğitime katılım ile hane halkının gelir ve dolayısıyla refah düzeyi arasında yakın bir ilişki olduğu görülür. En yoksul refah düzeyindeki hanelerde yer alan erkeklerin %35’i, kadınların %60’ı ya hiç eğitim almamış ya da ilkokulu bitirmemiştir. Lise ve üzeri eğitime sahip olanların oranı ise erkeklerde %6’yı, kadınlarda %2’yi geçmemektedir (HÜNEE 2008:23-25).

Yoksulluk, okul çağındaki çocukların okullaşamamasında önemli bir etkidir.² Okuldan yoksun kalma olasılığı kırsal kesimde kentlere göre, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde diğer bölgelere daha yüksektir (Kavan, Ergen 2007, aktaran ERG 2008:32). Çocukların okula devam etmeme nedenleri arasında öncelikle dile gelen neden, okul masraflarının yüksekliğidir (Şahabettinoğlu vd., 1999). Bu nedenin hem kırdan hem kentte kız çocukları için erkek çocuklarından daha yüksek oranda belirtilmesi, alt sosyoekonomik gruptaki hanelerde kıt kaynakların kullanımında işleyişin kız çocukların aleyhine olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı şekilde ev işlerine yardım etmek, kardeşlerine bakmak zorunda olmak, ailenin izin vermemesi gibi nedenler kız çocuklar için erkek çocuklara kıyasla çok daha sık dile getirilmektedir. Bu durum cinsiyetçi işbölümünün ve patriarkal zihniyetin çocukluktan başlayarak kızların eğitimin getirebileceği toplumsal fırsatlardan erkeklerle eşit şekilde yararlanmasını engellediğini göstermektedir. Kalaycıoğlu ve Toprak’ın (2004) araştırmaları üniversiteye devam eden öğrencilerin %70’inin en üst %20’lik gelir grubundan ailelerin çocukları olduğunu ortaya koymaktadır. Yoksul hanelerden genç kızların yüksek

² 2006-2007 öğretim döneminde ilköğretim çağı nüfusunda olup da ilköğretime devam etmeyen 1.111.000 çocuk vardır ve bunların 667.000’i (%60) kız çocuğudur (TÜSİAD-KAGİDER (Mine Tan) 2008:35).

öğrenime erişme şanslarının hemen hiç olmaması ve işgücü piyasası dışında kalmaları, kadın yoksulluğunun bir kuşaktan diğerine aktarılması anlamına gelmektedir.

Kadınların eğitim düzeyinin düşüklüğü, kadınların işgücü arzının düşük düzeyde kalmasında etkilidir. Ülke genelinde erkekler eğitim düzeylerinden bağımsız olarak işgücüne katılırlarken, kadınların eğitim düzeyi ile işgücüne katılması arasında güçlü bir ilişki vardır. Kadınlar düşük eğitim düzeylerinde işgücüne çok sınırlı katılmakta, ancak yüksek öğretim düzeyinde erkeklerinkine yakın katılım oranlarına ulaşmaktadırlar.³ Eğitim düzeyinin düşüklüğü, kadın işgücü arzını sınırlayıcı etkide bulunmaktadır. Yüksek eğitimli kadınların işgücüne katılım oranlarının yüksekliğini onların iş ve aile yaşamını uzlaştırma olanaklarının varlığına bağlayan İlkaracan'a göre aldıkları görece yüksek ücretler piyasa üzerinden ev ve çocuk bakım hizmeti temin etmelerini mümkün kılmaktadır. İstihdam edildikleri formel sektör işyerlerinde hamilelik ve doğum durumunda yasaların sunduğu haklardan yararlanmakta, iş yaşamına ara vermeden emeklilik hakkına kavuşmaktadırlar. Daha düşük eğitim düzeyindeki kadınlar ise çoğunlukla enformel nitelikteki işlerde çalışmaları ve ücretlerinin görece düşüklüğü nedeniyle bu tür uzlaştırma imkanlarından yoksun bulunmaktadır.⁴

Kamusal harcamaların kısılmasını dayatan neoliberal politikalar sonucu Türkiye'de devletin eğitim-öğretime gereken düzeyde yatırım yapmaması, bir yandan öğretimin tüm kademelerinde nitelik açısından ciddi sorunlara yol açmakta, diğer yandan eğitimin toplumun alt gelir gruplarından çocukların toplumsal hareketliliğini teşvik etme ve toplumsal adalete katkı sağlama işlevi zayıf kalmaktadır. Bu durum toplumsal cinsiyet eşitsizliği temelinde esas olarak yoksul kız çocuklarının aleyhine işlemektedir. Devletin sınıfsal eşitsizliklerin ve toplumsal cinsiyet açığının aşılması için kapsamlı politikalar geliştirmemesi, kamusal patriarkanın dışavurumu olarak alınabilir.

Bakım Hizmetlerindeki Açık

Kentlerdeki kadınların işgücünü arz etmemesinde, arz etse bile bir süre sonra işgücü piyasasından ayrılmak zorunda kalmasında kamusal çocuk ve yaşlı bakım hizmetlerinin

³ 2010'da işgücüne katılma oranı lise altı eğitimli kadınlarda %23.8, lise eğitimlilerde, %30.4, yüksek öğretimlilerde %71'dir (HHİA, www.tuik.org).

⁴ Yazar 2009'da kentsel istihdamda ilköğretim ve altı eğitimli kadınların %64'ünün kayıtdışı işlerde istihdam edildiğine, bu oranın lise mezunu kadınlarda %24, üniversite mezunlarında %6 olduğuna dikkat çekmektedir (2010, s.35).

yetersizliğinin, daha yerinde bir ifadeyle neredeyse hiç olmamasının büyük rolü vardır. Özellikle düşük vasıflı, düşük ücretli işlerde çalışan kadınlar için kamusal hizmet kurumlarının yokluğu, sorunu bireysel düzeyde aile büyüklerinin yardımını alarak çözebilenlerin dışındakilerin çocuklarına bakmak üzere evde kalmasına yol açmaktadır. Çocuk bakım hizmetlerinin aile merkezli olmasının kadın istihdamı önünde ciddi bir engel oluşturduğuna dikkat çeken Ecevit Türkiye’de 0-3 yaş grubundaki çocuklar için sunulan kurumsal bakım hizmetinin yok denecek kadar az olduğunu, 3-5 yaş grubu çocuklarında okullaşma oranının çok düşük olduğunu, bu oranın esas olarak 6 yaş grubu çocuklar için artma eğilimi gösterdiğini belirtmektedir. Kamu kuruluşları bünyesinde açılmış olan ve kurum personelinin çocuklarına hizmet veren kreş ve gündüz bakımevlerinin sayısında son yıllarda ciddi bir gerileme gözlenirken, İş Kanunu hükümlerine tabi işyerlerinde açılması gerekli emzirme odaları ve çocuk yuvalarına ilişkin hiçbir bilgi bulunmaması, devletin bu konudaki ilgisizliğinin ve bakım yükümlülüğü aileye bıraktığının somut göstergesidir.⁵

Türkiye’de kentlerde çalışan ve 6 yaşından küçük çocuğu olan kadınların dörtte üçü çocuk bakımını aile içinde bizzat kendileri veya başta büyük anneler olmak üzere yakın akrabalar aracılığıyla çözmeye çalışmakta, özel bakıcı tutabilen veya kurumsal bakım hizmetlerinden yararlanabilenlerin oranı beşte biri bulmamaktadır. Özel veya kamusal hizmetlerden yararlanabilenler kentte yüksek gelirli işlerde çalışan kadınlardır.⁶ Aynı şekilde yaşlı ve hasta bakımına yönelik huzur ve bakım evlerinin sayısının ve kapasitesinin çok yetersiz olması sonucu⁷ çalışma yaşamındaki kadınlar büyük güçlüklerle karşılaşmakta, ya iş yaşamından ayrılmak zorunda kalmakta ya da uzman mesleklerde yüksek ücretlerle çalışıyorlarsa göçmen kadın emeği istihdamına yönelmektedir. Cinsiyet temelli işbölümünde kadınlar ev ve bakım işlerinden sorumlu görüldükleri için gelir getirici bir işte çalıştıkları zaman bile bu yükümlülük onların omuzlarında kalmaya devam etmektedir. Bunun yanı sıra

⁵ Resmi ve özel ana okullarında eğitim gören 3 yaş grubu çocuklarının okullaşma oranı sadece %4’tür. 4-5 yaş çocuklarında okullaşma oranı %16, 6 yaş grubunda %61’dir. Bu gruptakiler esas olarak ilköğretim okullarının bünyesindeki ana sınıflarında eğitim görmektedir (2010, s. 95-100).

⁶ Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü’nün 2008 Nüfus ve Sağlık Araştırmasına göre çocuk bakımını çalışan kadınların %29’unda kendisi, %33’ünde kadının veya kocasının annesi, %4’ünde büyük kız çocuk gerçekleştirmekte, kadınların %8’i para karşılığı yardımcıdan, %10’u kurumsal bakımdan yararlanmaktadır (s.195).

⁷ SHÇEK’in verilerine göre 2011 yılı başında kuruma bağlı 97 huzurevinden 9.287 kişi, özel kesime ait 158 huzurevinden 9.168 kişi yararlanmaktadır. Bu sayıların 65 yaş üzerindeki nüfusun payının giderek arttığı Türkiye’de çok yetersiz olduğu açıktır. (<http://www.shcek.gov.tr/yasli-bakim-hizmetleri.aspx>)

kadınların bakım hizmetlerini hane içinde sürdürmelerini teşvik eden çeşitli düzenlemeler çıkarılmaktadır. Kamunun yaşlı ve özürllülerin bakımına ilişkin kurumsal sorumluluklarından çekilerek, hizmetin sınırlı bir kısmının piyasadaki özel sektör kuruluşlarından sağlanması, büyük kısmının aile içinde kadınlar tarafından üstlenilmesini teşvik etmeye yönelik uygulamaları giderek yaygınlaşmaktadır.⁸

TÜİK'in ilk kez 2006'da yaptığı Zaman Kullanım Anketinin sonuçları bu açıdan çarpıcıdır. Çalışmayan kadınlar günde 5 saat 43 dakikayı hane halkı ve ev bakımına ayırırken, bu süre çalışan kadınlarda 4 saat 3 dakikadır. Erkekler açısından bu tür faaliyetlere ayrılan zaman çalışmayanlarda 1 saat 12 dakika, çalışanlarda 43 dakikadır. Çalışan kadınlar çalışan erkeklerin 5-6 kat fazla zamanı ev ve bakım işlerine harcamaktadır. Kayıtdışı işlerde çalışan işçi kadınlarla yapılan bir araştırmanın ortaya koyduğu gibi erkeklerin ev işlerini paylaşması söz konusu değildir, karılarının çalışmasına ancak evdeki işleri aksatmaması kaydıyla izin vermektedir ve kadınlar evde çatışma yaratmaktansa insan-üstü iş yükünü yüklenmeyi tercih etmek zorunda kalmaktadır (Kümbetoğlu vd. 2012). Bu durum, özellikle düşük ücretli ve ağır çalışma koşulları olan işlerde istihdam edilen kadınların neden işten ayrılmak ve ev kadını olmak istediğini açığa çıkarmaktadır.

Bakım hizmetlerine yönelik kamusal kurumların yetersizliği ve devletin bu konudaki sosyal politikasının kadınların omuzlarındaki yükü hafifletecek kurumsal hizmet sunumu yerine hane içinde kadınların üstlenmesini teşvik yönünde olması, cinsiyete dayalı işbölümünü destekleyen kamusal patriarkanın varlığının bir diğer ifadesi olarak görülebilir.

Kadın İstihdamını Artırmaya Yönelik Kamusal Politikalar

Bütün bu gelişmeler bize kadınların işgücü ve istihdama katılımının izlenen makro-ekonomik politikalar ve sanayileşme stratejileriyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. İstihdam yaratmayan büyüme modelleri insanı merkezine alan bir kalkınma sağlamamakta, işsizlik artışına ve patriarkal yapıları muhafaza ederek esas olarak kadınların işgücü piyasasının dışında kalmasına yol açmaktadır. İşsizlikle mücadele açısından Türkiye'nin izlediği sanayileşme politikalarında toplumsal cinsiyete duyarlı köklü değişikliklere ihtiyaç vardır. Sanayinin ihtiyaç duyduğu ara ve yatırım mallarının ülke içinde üretimini

⁸ Bunun çarpıcı bir örneği yoksul hanelerdeki bakıma muhtaç ve özürllü kişilerin aile içinde bakımı karşılığı yapılan nakit transferleridir. SHÇEK'in Bakım Hizmetleri Stratejisi ve Eylem Planında (2011-2013) bu alanda kurumsal bakım hizmetlerinden hepten çekilme ve tümüyle aileye bırakma söz konusudur (www.shcek.gov)

destekleyecek yatırım teşvik politikaları gereklidir. Ancak işgücü piyasaları toplumsal cinsiyet temelinde şekillendiği için hükümet politikalarının sonuçlarının toplumsal cinsiyet açısından tarafsız olması, yani kadınları ve erkekleri aynı şekilde etkilemesi söz konusu değildir. Dayanıklı tüketim mallarının örneğin otomotiv sektörünün desteklenmesine yönelik politikalar, sektör mevcut haliyle erkek ağırlıklı bir istihdam yapısına sahip olduğundan erkek istihdamının artması anlamına gelecektir. Kadınların geleneksel kadın işkolları dışındaki sektörlerde istihdamı için özel önlemler alınması gerekmektedir. Örneğin elektronik sanayi, tıbbi alet, hassas ve optik aletler imalatı, ilaç üretimi, biyoteknoloji gibi teşvik kapsamı içinde bulunan alanlarda işe alım politikalarının genç kadınların mesleki eğitim görerek vasıflı işgücü olarak çalışmasını sağlamaya yönelik olması, onlara öncelik vermesi gerekir. Kuşkusuz bu tarz istihdam, çalışanların haklarının yasal mevzuat kapsamında korunduğu ve örgütlenme önündeki engellerin kaldırıldığı bir işgücü piyasası çerçevesinde gerçekleşmelidir.

Kadınların istihdamını teşvik politikalarının öncelikle göz önünde bulundurması gereken husus, kadınların üretici ve yeniden üretici faaliyetlerinin yani iş ve aile yaşamının uzlaştırılması gereğidir. Bu uzlaştırma kadınların üzerindeki bakım yükümlülüklerinin azaltılması, toplum ve erkekler tarafından adil bir şekilde paylaşılması yoluyla olmalıdır. Eğer bu uzlaştırma kadınların hane içindeki karşılıksız emeklerini sürdürerek işgücüne katılmalarını öngören girişimcilik ve esnek çalışma biçimleri gibi politikalar aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılırsa, işgücü piyasasında kadın-erkek eşitliği sağlanamaz. Ulusal İstihdam Strateji Belgesinde kadınların ve gençlerin istihdam fırsatlarını artırmak için esnek işgücü piyasaları vazedilmekte, güvenceli esneklik kapsamında kısmi süreli çalışmanın, belirli süreli çalışmanın, geçici istihdam büroları aracılığıyla geçici süreli çalışmanın vb. yaygınlaştırılması önerilmektedir. Halen kayıtdışı olarak sürdürülen bazı çalışma biçimlerini yasal hale getirmek, kayıt altına almak ve yaygınlaştırmak hedeflenmektedir.

Bir çok ILO çalışması, kadınlar için ev ve aile sorumluluklarını daha iyi bağdaştırmalarına imkan vereceği öne sürülen kısmi zamanlı çalışmada bulunabilen işlerin genelde vasıfsız, tam zamanlı çalışmaya kıyasla düşük ücretli işler olduğunu ortaya koymaktadır. Kısmi zamanlı çalışma nedeniyle emekli olma koşullarını yerine getirmek çok daha güçtür, emekli olunabildiği zaman ise alınan emeklilik ödeneklerinin düzeyi çok düşüktür. Bu durum geçici istihdam büroları üzerinden yürütülen belirli süreli çalışmalarda çok daha vahim bir durum almakta, belirli süreli çalışma içinde olmak, iş bittiği anda bir sonraki işi ne zaman bulacağını bilememek, işsizlik sigortasından yararlanma koşullarını

yerine getirememek ve nasıl geçineceğini bilmeden tedirgin bir bekleyiş içinde olmak demektir. Kadınların istihdama artan katılımlarını tam zamanlı, güvenceli, insan onuruna yakışır işler üzerinden değil, kayıtlı bile olsa eğreti ve güvencesiz işler üzerinden sağlayan, kadınların erkeklere olan ekonomik bağımlılıklarını sürdüren bir ekonomik gelişme kadın ve erkek eşitliğini esas alan insan odaklı bir kalkınma olarak görülemez. Kadınlar için düzgün bir işte çalışma imkanına kavuşmadan, her türlü baskı ve tahakküm ilişkisinden uzakta, kendi yaşamı üzerinde söz sahibi olmadan, insan odaklı bir kalkınmadan söz edilemez.

Kaynaklar

Bulutay Tuncer (2009) “Kriz ve Kriz Sonrası Ekonomi ve Finansta Olası Gelişmeler”, *Mülkiye Yaz/2009*, sayı 263.

Demirel Ahmet , Z.K. Bilgin, M.Kocaman (1999). *Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi*, Ankara, KSSGM.

Durmuş Mustafa (2009) “Kapitalizmin Krizi ve Türkiye’ye Yansımaları”, *Mülkiye Yaz/2009*, sayı 263.

Ecevit Yıldız (2010) “İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması Bağlamında Türkiye’de Erken Çocukluk Bakımı ve Eğitimi” içinde İlkaracan İ. (Der.) *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, İTÜ BMTKAUM, Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği, İstanbul.

ERG (2008) Eğitim İzleme Raporu 2007, İstanbul.

Eyüboğlu Ayşe, Özar Şemsa, Tanrıöver Hülya (2000) *Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-ekonomik ve Kültürel Boyutları*, Ankara, KSSGM.

Hoşgör Şeref, Tansel Aysel (2010) *2050’ye Doğru Nüfusbilim ve Yönetim*, İstanbul, TÜSİAD-BMNF.

HÜNEE (2008) *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması TNSA 2008*,

<http://www.hips.hacettepe.edu.tr/tnsa2008/analiz.shtml>

Joekes Susan (1999). “A gender- Analytical Perspective on Trade and Sustainable Development.” in *United Nations Conference on Trade and Development*, pp.33-59 (Geneva 12-13 July 1999), New York, UN.

İlkkaracan İpek (2010) “Uzlaştırma Politikalarının Yokluğunda Türkiye Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri” içinde İlkkaracan İ. (der) *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, İstanbul, İTÜ BMTKAUM, Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği.
Kalaycıoğlu E., Toprak B. (2004) *İş Yaşamı, Üst Yönetim ve Siyasette Kadın*, İstanbul, TESEV, (aktaran Tan 2008).

Kandiyoti Deniz (1997a). “Kadınlar ve Hane Üretimi: Türkiye’de Kırsal Dönüşümün Etkileri”, içinde *Cariyeler, Bacular, Yurttaşlar*, s.49-62. İstanbul, Metis Yayınları.

----- (1997b) “Cinsiyet Roller ve Toplumsal Değişim: Türkiyeli Kadınlara İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme” içinde *Cariyeler, Bacular, Yurttaşlar*, s.21-48, İstanbul, Metis Yayınları.

Karshenas Massoud, Valentine M. Moghadam (2001). “Female Labor Force Participation and Economic Adjustment in the MENA Region.” içinde Mine Çınar (ed) *The Economics of Women and Work in the Middle East and North Africa*, Elsevier Science Research in Middle East Economics, (4), s.51-74.

Kavan Y, Ergen H. (2007) “Türkiye’de ilköğretime katılım ve okula gidemeyen çocuklar”, *Milli Eğitim*, 173, s.8-25 (aktaran ERG 2008)

Kepek Yakup, Yentürk Nurhan (2010) *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi. 23.Basım, İstanbul.

Kümbetoğlu Belkıs, User İnci, Akpınar Aylin (2011) “Gıda, Tekstil ve Hizmet Sektörlerinde Kayıtdışı Çalışan Kadın İşçiler” içinde Toksöz G., Makal A. (der) *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeğinin Durumu*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.

MAR (Mülkiye Araştırma Merkezi) (2009) “2008 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı” Makroekonomik Çerçevesinin Değerlendirilmesi, Kriz Çalışma Grubu, Temmuz 2009.

Moghadam Valentine M. (2001). “Women, Work and Economic Restructuring: A Regional Overview”, in Mine Cinar, (ed) *The Economics of Women and Work in the Middle East and North Africa*, Elsevier Science Research in Middle East Economics, (4), pp.93-116.

----- (2003). *Modernizing Women Gender and Social Change in the Middle East*, London, Lynne Rienner Publishers.

Özyeğin Gül (2004) *Başkalarının Kiri, Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Sak, G., Acar O. (2007) 22 Temmuz 2007 Seçimlerinin Ardından İkinci Nesil Reform

- Sürecinin Özellikleri Raporu, www.tepav.org (28.8.2007)
- Seguino Stephanie (2000). “Accounting for Gender in Asian Economic Growth”, *Feminist Economics* 6(3), pp.27-58.
- SHÇEK (2011) (<http://www.shcek.gov.tr/yasli-bakim-hizmetleri.aspx>)
- Şahabettinoğlu M., Uyanık D., Ayhan N., Bakır A., Ataöv A. (2002) “Çocukların Temel Eğitime Katılmasını Sosyoekonomik Engelleri ve Destekleri”, Türkiye’de Çalışan Çocuklar Semineri, 29-31 Mayıs 2001, DİE Yayını, Ankara, s.1-15.
- Şenses Fikret (1990) *Alternative Trade and Industrialization and Employment in the Turkish Manufacturing Sector*, İstanbul, FES Yayını.
- (1996). *Structural Adjustment Policies and Employment in Turkey*, Ankara, METU Economic Research Center.
- TEPAV (2007) Türkiye’nin Rekabet Gücü İçin Sanayi Politikası Çerçevesi, Ekonomi Etüdüleri, www.tepav.org, (1.7.2007)
- TÜİK (2011) Hanehalkı İşgücü Anketi (HİA), www.tuik.org
- TÜİK (2006) Zaman Kullanım Anketi, www.tuik.org
- TÜSİAD, KAGİDER (2008) *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri*, 1.Bölüm:Eğitim (haz. Mine Tan), İstanbul.
- UN (United Nations) (1999). *World Survey on the Role of Women in Development: Globalization, Gender and Work*, Report of the Secretary-General.
- Walby Sylvia (1986). *Patriarchy at Work*, Minneapolis, University of Minnesota Press